

Πολιτική Συμπεριφορά των Προσφύγων στην Ελλάδα κατά το Μεσοπόλεμο

Summary :

Στη διάρκεια του Μεσοπολέμου οι πρόσφυγες αποτέλεσαν το κυριότερο στήριγμα της βενιζελικής παράταξης, καθώς η αφοσίωσή τους στο πρόσωπο του Βενιζέλου άγγιζε το απόλυτο. Ωστόσο, γύρω στο 1930 η πολιτική συμπεριφορά των προσφύγων αρχίζει να διαφοροποιείται με κύριο χαρακτηριστικό αυτής της εξέλιξης τη σταδιακή μετατόπιση τμήματος του προσφυγικού κόσμου προς την Αριστερά.

Date

1922-1939

Geographical Location

Ελλάδα

1. Στη δίνη του διχασμού

Στα χρόνια του Μεσοπολέμου κύριο χαρακτηριστικό της πολιτικής ζωής στην Ελλάδα ήταν η έντονη ρευστότητα. Διαρκείς εναλλαγές κυβερνήσεων, στρατιωτικά κινήματα και αντικινήματα, συνταγματικές αλλαγές, συγκρούσεις και διαιρέσεις συνέθεταν έναν πολιτικό βίο, απόληξη του οποίου υπήρξε η επιβολή της μεταξικής δικτατορίας της 4ης Αυγούστου. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, η υποστήριξη που παρείχαν οι [πρόσφυγες](#) στην παράταξη του βενιζελισμού αποτέλεσε μια από τις πλέον σταθερές παραμέτρους της ταραγμένης πολιτικής σκηνής της χώρας.¹

2. Οι πρόσφυγες στα χρόνια του διχασμού

Η υποστήριξη αυτή έχει τις απαρχές της στα γεγονότα του εθνικού διχασμού. Μέχρι το 1915 οι Μικρασιάτες Έλληνες ήταν μάλλον ουδέτεροι παρατηρητές των πολιτικών εξελίξεων στην Ελλάδα, καθώς «έστρεφαν με αγωνία και ελπίδα τα βλέμματά των προς όλα τα κόμματα της Ελλάδος χωρίς διάκριση».² Η στάση ωστόσο που κράτησαν οι δύο μεγάλες παρατάξεις του διχασμού απέναντι στην προοπτική ενσωμάτωσης των Μικρασιατών «αδελφών» προσδιόρισε με καταλυτικό τρόπο τη στάση των τελευταίων απέναντί τους.³ Στα χρόνια του διχασμού που συντάραξε την ελληνική κοινωνία από το 1916, οι ελληνορθόδοξοι πληθυσμοί της Μικράς Ασίας παρατηρούσαν με έκδηλο ενδιαφέρον τις πολιτικές εξελίξεις στη χώρα. Το σημαντικότερο σημείο τριβής ανάμεσα στις δύο αντίπαλες παρατάξεις, τους βενιζελικούς και τους αντιβενιζελικούς, ήταν η στάση που θα έπρεπε να κρατήσει η χώρα απέναντι στις εμπόλεμες χώρες του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου. Για το βενιζελισμό η συμμετοχή της Ελλάδας στις πολεμικές επιχειρήσεις στο πλευρό της Αντάντ αποτελούσε κομβικό σημείο για την αλυτρωτική της πολιτική. Ο Βενιζέλος προσδοκούσε ότι η χώρα θα αποκόμιζε σημαντικά εδαφικά οφέλη στη συνδιάσκεψη της ειρήνης και με τον τρόπο αυτό θα υλοποιούσε σε μεγάλο βαθμό τη Μεγάλη Ιδέα. Αντίθετα οι αντίπαλοι του Βενιζέλου ήσαν θιασώτες της πολιτικής της ουδετερότητας. Για τους ελληνορθόδοξους της Μικράς Ασίας η επιλογή του Βενιζέλου να προωθήσει την πολιτική ενσωμάτωσής τους στον «εθνικό κορμό» αποκτούσε ιδιαίτερη σημασία, καθώς μάλιστα την ίδια εποχή η [πίεση](#) του τουρκικού εθνικισμού είχε ενταθεί και οι συνθήκες διαβίωσης των ελληνορθόδοξων χειροτέρευαν. Ήδη από το 1914 δεκάδες χιλιάδες Έλληνες είχαν εγκαταλείψει τη δυτική Μικρά Ασία και την ανατολική Θράκη ερχόμενοι ως πρόσφυγες στην Ελλάδα.⁴ Οι εξελίξεις στο μέτωπο του μεγάλου πολέμου δημιουργούσαν την αίσθηση ότι με τους κατάλληλους διπλωματικούς χειρισμούς η ενσωμάτωση της δυτικής Μικράς Ασίας στο ελληνικό βασίλειο θα μπορούσε να βρίσκεται πιο κοντά από ποτέ. Ο Βενιζέλος υπερασπιζόταν με συνέπεια και φανατική προσηλωση την πολιτική αυτή. Σε αντίθεση με το κύρος που απέκτησε ο Κρητικός πολιτικός στα μάτια των «αλύτρωτων αδελφών», η παράταξη των αντιβενιζελικών, που επιδίωξε την ουδετερότητα της χώρας επιλέγοντας μια «μικρή πλην τίμια Ελλάδα», γνώρισε την απαξίωση. Στα δραματικά γεγονότα του Νοεμβρίου του 1916, όταν κορυφώθηκε η κρίση μεταξύ των δύο παρατάξεων του διχασμού,⁵ οι πρόσφυγες αποτέλεσαν ένα από τα βασικότερα στηρίγματα του βενιζελισμού. Μαζί με τους κατοίκους των νέων χωρών, που στήριξαν το Βενιζέλο, υπήρξαν ουσιαστικά «το μοναδικόν εναπομείναν Εθνικόν κεφάλαιον επί του οποίου και μόνον είχε να βασισθή το Εθνικόν Κίνημα».⁶ Οι διχαστικές λογικές της εποχής και οι έριδες ενδυνάμωσαν την αφοσίωσή τους στο βενιζελισμό. Το Νοέμβριο του 1916 κατά τη διάρκεια των ταραχών που έλαβαν χώρα

Πολιτική Συμπεριφορά των Προσφύγων στην Ελλάδα κατά το Μεσοπόλεμο

στην Αθήνα, αδιευκρίνιστος αριθμός Μικρασιατών προσφύγων⁷ εκτελέστηκε από σώματα αντιβενιζελικών επιστράτων κοντά στο νοσοκομείο «Σωτηρία». Το γεγονός αυτό σφράγισε πλέον με ουσιαστικό και συμβολικό τρόπο τις σχέσεις τους και με τις δύο παρατάξεις του διχασμού και προσδιόρισε με δραματικό τρόπο τη θέση που από τη στιγμή εκείνη θα κρατούσαν στην πολιτική διαμάχη τους. Όταν το 1916 η Ελλάδα χωρίστηκε στα δύο, με τη βενιζελική κυβέρνηση εγκατεστημένη στη Θεσσαλονίκη να ελέγχει τις νέες χώρες και την κωνσταντινική στην Αθήνα να ελέγχει την παλαιά Ελλάδα, οι πρόσφυγες αντιμετώπιστηκαν εχθρικά από την αντιβενιζελική παράταξη εξαιτίας της πολιτικής τους τοποθέτησης. Η περίθαλψη τους σε όσες περιοχές ελέγχονταν από τους αντιπάλους του Βενιζέλου ελαττώθηκε σημαντικά και διατηρήθηκε μονάχα στο βαθμό που θα απέτρεπε «την εξέγερσιν της κοινής γνώμης ως και τα σχόλια των ξένων».⁸ Οι πρόσφυγες ουσιαστικά αφέθηκαν στην τύχη τους και αυτό τους ώθησε να συνδέσουν ακόμα περισσότερο τη μοίρα τους με το βενιζελισμό. Την εποχή αυτή αρχίζει ουσιαστικά να δημιουργείται μια «παραταξιακή συνείδηση», στην οποία ενσωματώθηκαν μαζικά όσοι ήρθαν ως πρόσφυγες στη χώρα μετά το '22.⁹

3. Η δεκαετία του βενιζελισμού των προσφύγων

Μετά το 1922 η λογική του διχασμού επιτάχθηκε. Για τους πρόσφυγες οι ευθύνες των φιλοβασιλικών κυβερνήσεων που διαδέχθηκαν το Βενιζέλο ύστερα από τις εκλογές του 1920 ήταν δεδομένες. Ανεξάρτητα από το ποσοστό ευθυνών που αναλογεί εντέλει στην αντιβενιζελική διαχείριση των ετών 1920-1922, οι άνθρωποι στην εποχή τους έτσι αντιλαμβάνονταν τα πράγματα.¹⁰ Από την πλευρά του ο βενιζελισμός δεν είχε φυσικά καμία αντίρρηση να εισπράξει και να μεταφράσει ως πολιτική υποστήριξη όλη αυτή την αντιπάθεια που έτρεφαν οι πρόσφυγες για την αντιβενιζελική παράταξη. Γι' αυτό το λόγο βασική μέριμνα του βενιζελισμού υπήρξε καθ' όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου η υπογράμμιση των ευθυνών της φιλοβασιλικής παράταξης σχετικά με την πορεία της μικρασιατικής εκστρατείας και η απόδοσή της αποκλειστικά στην ανικανότητα των κυβερνήσεών της. Για τους πρόσφυγες ο Βενιζέλος ήταν μια «χαρισματική φυσιογνωμία» και η παράταξή του το κίνημα όσων πίστευαν πως ήταν επιφορτισμένοι με μια «εθνική» αποστολή.¹¹ Πολλοί πρόσφυγες ήταν πεπεισμένοι ότι ο Κρητικός πολιτικός ήταν «γραφό» να υλοποιήσει το όραμα της Μεγάλης Ιδέας, καθώς κάποια μεταφυσική δύναμη στεκόταν αρωγός στις προσπάθειές του.¹² Στο πρόσωπό του μέχρι το 1920 έβλεπαν τον πρωτεργάτη της εθνικής ολοκλήρωσης, το δημιουργό της Ελλάδας των δύο ηπείρων και των πέντε θαλασσών. Μετά το διάλειμμα της αντιβενιζελικής «προδοσίας» και την κατάρρευση του μετώπου ο Βενιζέλος υπήρξε για τους πρόσφυγες ο σωτήρας της δυτικής Θράκης και ο προστάτης των ελληνικών συμφερόντων στη Λοζάνη. Από αυτό το χρονικό σημείο και για πολλά χρόνια κατόπιν θα έβλεπαν στο πρόσωπό του τον άνθρωπο που θα τους προστάτευε από τις αυθαιρεσίες των γηγενών και παράλληλα θα προωθούσε μέτρα για την οικονομική τους στήριξη. Το Δεκέμβριο του 1924, ύστερα από την ανακήρυξη της αβασίλευτης δημοκρατίας, χιλιάδες οπαδοί του Βενιζέλου ξεχύθηκαν στους δρόμους της Αθήνας καλώντας τον να επιστρέψει στην ενεργό πολιτική κραυγάζοντας το σύνθημα «Έλα να μας σώσεις».¹³ Τα τραγούδια που ακούγονταν στις τεράστιες διαδηλώσεις είναι χαρακτηριστικά της ψυχολογίας του βενιζελικού κόσμου και δη των προσφύγων: «Βενιζέλε μας, πατέρα της πατρίδος, Βενιζέλε, Σωτήρα της φυλής».¹⁴ Στον αντίποδα, η παρουσία των προσφύγων γρήγορα έγινε αντιληπτή από τους αντιβενιζελικούς ως νόθευση της ισορροπίας ισχύος που είχε υπάρξει μετά το διχασμό. Η εκτέλεση έξι σημαντικών στελεχών της αντιβενιζελικής παράταξης το Νοέμβριο του 1922 ήταν το πρώτο δείγμα γραφής και ερμηνεύτηκε από ένα τμήμα των οπαδών του Λαϊκού Κόμματος ως προσπάθεια κατευνασμού των προσφύγων¹⁵ και ικανοποίησης του αιτήματός τους για τιμωρία των «υπευθύνων»: «Με έκπληξή μας είδομεν εις τα χθεσινά φύλλα ότι το Λαϊκόν Κόμμα θα περιλάβη τρεις πρόσφυγας πολιτευομένους εις τον συνδυασμόν Αθηνών. Διατί θα τους περιλάβη; Επί τη βάσει ποίας ηθικής και επί τη βάσει ποίας σκοπιμότητος; Μη διότι όλαι αι πανελλήνιοι προσφυγικαί οργανώσεις εξήτησαν την θανάτωσιν του Δημητρίου Γούναρη;» έγραφε τον Ιούλιο του 1928 η *Καθημερινή* του Γεωργίου Βλάχου.¹⁶ Η αντιβενιζελική προπαγάνδα ισχυριζόταν ότι ο Βενιζέλος είχε μεθοδεύσει με κάποιον τρόπο την εξέλιξη των πραγμάτων έτσι, ώστε να έρθουν οι πρόσφυγες στην Ελλάδα και να δημιουργηθεί μια πολυπληθής στρατιά φανατικών υποστηρικτών του. «Ήξευρεν ο βενιζελισμός τι έκαμνεν, όταν παρέδωσε διά της ατίμου προδοσίας του την Μικρασίαν εις τους Τούρκους και έφερεν εδώ “πρόσφυγας” τους Μικρασιατικούς πληθυσμούς» έγραφε το 1936 το *Ελληνικό Μέλλον*, ο δυναμικότερος εκφραστής του αντιπροσφυγικού ρεύματος στο Μεσοπόλεμο.¹⁷ Παρά το προφανές ανυπόστατο των ισχυρισμών αυτών, για μεγάλα τμήματα του αντιβενιζελικού κόσμου τέτοιες απόψεις δε θεωρούνταν αβάσιμες. Η μαζική τοποθέτηση των προσφύγων στο βενιζελικό στρατόπεδο δημιούργησε σύντομα δυσαρέσκεις στην αντίπαλη παράταξη, που έβλεπε τους αντιπάλους της να

Πολιτική Συμπεριφορά των Προσφύγων στην Ελλάδα κατά το Μεσοπόλεμο

κυριαρχούν στις εκλογικές αναμετρήσεις με όχημα την ψήφο του προσφυγικού κόσμου.¹⁸ Η αίσθηση μιας βενιζελικής κυριαρχίας που βασιζόταν στους πρόσφυγες ώθησε πολλούς αντιβενιζελικούς να κάνουν λόγο για «ογλο-κρατία».¹⁹ Ακόμα και μετριοπαθείς του χώρου, όπως ο Παναγής Τσαλδάρης, δεν αντιστάθηκαν στον πειρασμό να υποστηρίξουν ότι «το συνηθισμένο και αγαπητό όνειρο του κ. Βενιζέλου ήτο να ξεριζώση τον πληθυσμόν της Μικράς Ασίας».²⁰

4. Το ζήτημα της προσφυγικής ψήφου

Οι πρόσφυγες σύντομα μετατράπηκαν σε βασικό παράγοντα του πολιτικού παιχνιδιού. Η ψήφος τους ήταν «ζωτικής σημασίας»²¹ και η πρώτη σοβαρή διαμάχη ανάμεσα στις δύο παρατάξεις του διχασμού προέκυψε ακριβώς γύρω από το ζήτημα της νομιμότητάς της. Οι βενιζελικοί ήσαν αυτοί που εισηγήθηκαν μετά το 1922 να δοθούν στους πρόσφυγες πλήρη πολιτικά δικαιώματα.²² Οι αντιβενιζελικοί από την πλευρά τους αξίωσαν να ψηφίζουν οι πρόσφυγες σε χωριστούς εκλογικούς καταλόγους, κάτι που ίσχυε εξάλλου για άλλες πληθυσμιακές ομάδες, όπως ήταν οι εβραίοι και οι μουσουλμάνοι της δυτικής Θράκης. Η διαμάχη για την προσφυγική ψήφο κράτησε αρκετά χρόνια διοχετεύοντας στην πολιτική σκηνή πρωτοφανή σκληρότητα, η οποία εγγράφεται στο συγκρουσιακό κλίμα που είχε δημιουργήσει ο εθνικός διχασμός. Η παροχή πολιτικών δικαιωμάτων στους πρόσφυγες προβλήθηκε από τους βενιζελικούς, όπως και ήταν άλλωστε, ως βασικό βήμα στην πορεία ενσωμάτωσής τους στην ελληνική κοινωνία. Ωστόσο, η νομιμότητα της προσφυγικής ψήφου δεν έπαψε ποτέ να αμφισβητείται έντονα, ακόμα και από παράγοντες που ανήκαν στον ευρύτερο βενιζελικό χώρο. Το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα υπήρξε η ακύρωση της εκλογής του Πατρίκιου στη Θεσσαλονίκη. Ο δικηγόρος Μηνάς Πατρίκιος, πρόεδρος της Ανωτάτης Επιτροπής Προσφύγων, εκλέχθηκε δήμαρχος στις δημοτικές εκλογές του Νοεμβρίου του 1925 υποστηριζόμενος από την Αριστερά, το Εργατικό Κέντρο και το σύνολο του προσφυγικού κόσμου της Θεσσαλονίκης.²³ Ωστόσο, η κυβέρνηση του Πάγκαλου ακύρωσε τα αποτελέσματα των εκλογών εξαιτίας της υποστήριξής του από την Αριστερά. Οι πρόσφυγες διαμαρτυρήθηκαν έντονα για την ακύρωση εκλογής του «εκλεκτού» τους, αλλά βρήκαν απέναντί τους την αδιαλλαξία του Πάγκαλου, ο οποίος απαίτησε την πειθαρχία τους στις αποφάσεις της κυβέρνησης απειλώντας με αφαίρεση του δικαιώματος της ψήφου. Το σκεπτικό του Γενικού Διοικητή Μακεδονίας, ότι δηλαδή δεν ήταν ορθό να αξιούνουν «οι από τριών ετών εγκατασταθέντες πρόσφυγες να αναδεικνύουν εκ της τάξεώς των και τον Δημοτικόν Άρχοντα της Μακεδονικής πρωτεύουσας»,²⁴ αποδείκνυε περίτρανα ότι η πολιτική τους παρουσία στη χώρα, ακόμα και όταν ήταν νομικά κατοχυρωμένη, δεν είχε νομιμοποιηθεί στη συνείδηση ενός τμήματος της ελληνικής κοινωνίας.

5. Συγκρότηση προσφυγικών κομμάτων

Το ζήτημα της εκλογής του Πατρίκιου προκάλεσε για πρώτη φορά τη δυσαρέσκεια στον προσφυγικό κόσμο σχετικά με τη στάση που κρατούσαν απέναντί του εκπρόσωποι της βενιζελικής παράταξης. Η στάση του Πάγκαλου απογοήτευσε πολλούς πρόσφυγες, καθώς μάλιστα η άνοδος του στην εξουσία είχε θεωρηθεί από ένα μέρος του προσφυγικού κόσμου ως ένα θετικό βήμα στην πορεία επίλυσης των προβλημάτων του.²⁵ Το συναίσθημα της δυσαρέσκειας επιτάθηκε, όταν οι πρόσφυγες άρχισαν να βάλονται από παράγοντες που ανήκαν και στις δύο παρατάξεις της πολιτικής σκηνής.²⁶ Απογοητευμένοι σε ένα βαθμό από την αντιμετώπιση του παγκαλικού καθεστώτος, που είχε προδώσει τις προσδοκίες τους, οι πρόσφυγες άρχισαν να αισθάνονται σταδιακά σαν μια «ευτελής αγέλη εριφίων που άγεται ταπεινώς και φέρεται ένθεν και εκείθεν προκειμένου να συντελέση εις την κομματικήν επικράτησιν των εκμεταλλευτών του».²⁷ Καθώς λοιπόν συνειδητοποιούσαν ότι η συμμετοχή τους στο παιχνίδι του διπολισμού δεν ήταν και ο πλέον βέβαιος δρόμος για την επίλυση των προβλημάτων τους, άρχισαν να γεννιούνται ιδέες για συγκρότηση αμιγώς προσφυγικών κομμάτων. Ένας κομματικός οργανισμός των προσφύγων, που θα αποτελούσε την «τρίτη κατάσταση»,²⁸ προσδοκούσαν ότι θα μπορούσε να είναι η λύση για μια εναλλακτική εκπροσώπηση μακριά από τις δεσμεύσεις και τα προβλήματα που δημιουργούσε η ένταξη σε ένα από τα δύο μεγάλα κόμματα της εποχής. Με αυτές τις σκέψεις ιδρύθηκαν αμιγώς προσφυγικά κόμματα, όπως το Κόμμα Αποκαταστάσεως Προσφύγων το 1924 και το Ριζοσπαστικό Κόμμα, δύο χρόνια αργότερα. Γρήγορα οι υπεύθυνοι των κομμάτων αυτών συνειδητοποίησαν ότι είχαν να αντιμετωπίσουν πολλά προβλήματα. Το μεγαλύτερο εμπόδιο που όφειλε να ξεπεράσει κάθε προσφυγικό κόμμα δεν ήταν άλλο από το βενιζελισμό που χαρακτήριζε τον προσφυγικό κόσμο. Οι πρόσφυγες ψηφίζαν τα κόμματα της βενιζελικής παράταξης με εντυπωσιακή συνέπεια και το γεγονός αυτό λειτουργούσε αποτρεπτικά για κάθε άλλο κόμμα που θα επιχειρούσε να στηριχθεί αποκλειστικά στην ψήφο τους. Μονάχα η κατάδειξη της

Πολιτική Συμπεριφορά των Προσφύγων στην Ελλάδα κατά το Μεσοπόλεμο

«εκμετάλλευσης» των πόθων και των ελπίδων του προσφυγικού κόσμου από τα βενιζελικά κόμματα μπορούσε να πείσει αρκετούς πρόσφυγες να απεμπλακούν από τη διχαστική λογική του διπολισμού. Οι υπεύθυνοι των προσφυγικών κομμάτων αποδύθηκαν λοιπόν σε μια προσπάθεια τεκμηρίωσης των παραλείψεων του βενιζελισμού όσον αφορά την αποκατάσταση των προσφύγων. Σύμφωνα με τη ρητορική τους, παρά τις όποιες επιτυχίες τους στον τομέα αυτό τα κόμματα της βενιζελικής παράταξης ευθύνονταν για τα οικονομικά προβλήματα του προσφυγικού κόσμου, την υπερβολική χρέωσή του και την ατελή αποκατάστασή του. Οι πρόσφυγες ήδη είχαν ανταμείψει με την υποστήριξη τους τη βενιζελική παράταξη για όσα αυτή τους είχε δώσει. Περαιτέρω εμπλοκή των προσφύγων στη διαμάχη του διπολισμού δεν θα εξυπηρετούσε σε τίποτε τους πρόσφυγες, που μονάχα σε ένα «δικό τους» κόμμα θα έβρισκαν το συνεπή εκφραστή των αιτημάτων τους. Η ίδια η διάκριση γηγενών και προσφύγων, που αποτελούσε για τους πρόσφυγες ένα τεράστιο πρόβλημα, ερμηνευόταν από τους υπευθύνους των προσφυγικών κομμάτων ως μια τεχνητή ένταση που προκαλούσε η βενιζελική παράταξη, ώστε να καρπώνεται ως πολιτική υποστήριξη την ανάγκη των προσφύγων για προστασία από τους αντιβενιζελικούς γηγενείς.²⁹ Μέσα σε αυτό το πλαίσιο απόπειρες όπως του Σοφούλη, που ίδρυσε το Ελεύθερον Προσφυγικόν Κόμμα το 1926, δε θεωρήθηκαν τίποτε περισσότερο από προσπάθειες για διατήρηση του βενιζελικού πολιτικού εναγκαλισμού στο χώρο των προσφύγων.³⁰ Για τον ίδιο ακριβώς λόγο, παρά το γεγονός ότι τα κόμματα αυτά φιλοδοξούσαν να εκφράσουν κύρια τον προσφυγικό κόσμο, φρόντιζαν να εντάξουν στις τάξεις τους και γηγενείς εμφανιζόμενα ως κόμματα με ευρύτερη εκλογική βάση.³¹

6. Τα αίτια της αποτυχίας των προσφυγικών κομμάτων

Με την κάθοδο στον πολιτικό αγώνα ενός «δικού τους» κόμματος οι ιδρυτές του φιλοδοξούσαν να προωθήσουν τα προσφυγικά συμφέροντα, που η βενιζελική διαχείριση μέχρι τότε δεν είχε καταφέρει να επιλύσει.³² Οι ελπίδες αυτές όμως γρήγορα διαψεύστηκαν, καθώς κανένα προσφυγικό κόμμα δεν κατάφερε να κερδίσει κάποιο ποσοστό που θα το αναδείκνυε σε αξιόλογη πολιτική δύναμη. Εξάλλου, η χαρτογράφηση της προσφυγικής εγκατάστασης απέτρεπε κάθε σκέψη για εκλογική αυτοδυναμία ενός προσφυγικού κόμματος, καθώς μονάχα σε πέντε κοινότητες θα ήταν εφικτή η επίτευξη αυτόνομης πολιτικής του παρουσίας.³³ Η εγκατάσταση των προσφύγων στον ελλαδικό χώρο είχε πραγματοποιηθεί με τέτοιο τρόπο, ώστε να ευνοούνται οι συνδυασμοί των φιλελευθέρων και ταυτόχρονα να είναι χωρίς αντίκρισμα οποιαδήποτε προσπάθεια οργανωμένης καθόδου των προσφύγων στην πολιτική ζωή. Το κατά πόσον αυτή η εξέλιξη είχε σχεδιαστεί από τους βενιζελικούς είναι δύσκολο να ειπωθεί με βεβαιότητα. Πάντως, σε όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου παράγοντες του αντιβενιζελικού κόσμου κατηγορούσαν το Βενιζέλο για αλλοίωση της σύνθεσης του εκλογικού σώματος, δηλαδή για ένα ιδιότυπο *gerrymandering*.³⁴ Η αποτυχία των προσφυγικών κομμάτων αποδόθηκε στην έλλειψη πολιτικών αρχηγών με ιδιαίτερη προσωπικότητα, στην ανυπαρξία επιτελείων που θα μπορούσαν να πλαισιώσουν τους ηγέτες των κομμάτων και ενός προγράμματος ικανού να συσπειρώσει μεγάλα τμήματα του εκλογικού σώματος, ακόμα και αυτών των προσφύγων. Ωστόσο, τα βαθύτερα αίτια της περιορισμένης τους απήχησης μάλλον θα πρέπει να αναζητηθούν στην επιθυμία του προσφυγικού κόσμου να ενταχθεί στην ελληνική κοινωνία του Μεσοπολέμου το συντομότερο δυνατό. Η στήριξη ενός κόμματος που θα θεωρούνταν καθαρά «προσφυγικό» θα τους απομάκρυνε από αυτό το στόχο. Η κρίση που ξέσπασε με αφορμή το ζήτημα της εκλογής του Πατρικίου στη Θεσσαλονίκη δεν οδήγησε στην απομάκρυνση του προσφυγικού κόσμου από τη βενιζελική παράταξη. Κανένα κόμμα από όσα φιλοδόχησαν να καρπωθούν μέρος από τη δυσαρέσκεια των προσφύγων δεν κατάφερε να αποσπάσει αξιοπρεπές εκλογικό ποσοστό. Στις εκλογές του 1926 την καλύτερη τύχη από τα προσφυγικά κόμματα είχε το Φιλελεύθερον Προσφυγικόν Κόμμα, που έλαβε μόλις το 1,4% του συνόλου των ψήφων. Οι πρόσφυγες έμειναν προσκολλημένοι στη βενιζελική οικογένεια θεωρώντας τα εγχειρήματα των προσφυγικών κομμάτων είτε θνησιγενή είτε έχοντα ως αφετηρία τους προσωπικές φιλοδοξίες των ηγετών τους. Εξάλλου, η μορφή δημοψηφίσματος που λάμβανε κάθε εκλογική αναμέτρηση δεν άφηνε περιθώρια στους πρόσφυγες να πειραματιστούν με άλλες επιλογές. Στις εκλογές του 1926 παρά τη δυσαρέσκειά τους οι πρόσφυγες κλήθηκαν να στηρίξουν μαζί με την ψήφο τους το «δημοκρατικό αγώνα», πράγμα που τελικά έπραξαν.³⁵ Το ίδιο ακριβώς συνέβη και στις εκλογές του 1932, όταν μέσα σε κλίμα πόλωσης οι πρόσφυγες είχαν να επιλέξουν ανάμεσα στη δημοκρατία και τη μοναρχία.³⁶

7. Η κρίση του 1930

Πολύ σοβαρότερη ήταν η κρίση που παρουσιάστηκε στις σχέσεις προσφύγων και βενιζελισμού τρία χρόνια αργότερα με

Πολιτική Συμπεριφορά των Προσφύγων στην Ελλάδα κατά το Μεσοπόλεμο

αφορμή την προσέγγιση Ελλάδας και Τουρκίας. Για τον προσφυγικό κόσμο η εξέλιξη αυτή σήμαινε το σβήσιμο των όποιων ελπίδων έτρεφε μέχρι τη στιγμή εκείνη για επιστροφή στη Μικρά Ασία. Επιπλέον η πρόθεση του Βενιζέλου να προωθήσει παράλληλα με τη βελτίωση των ελληνοτουρκικών σχέσεων και το συμνηφισμό των περιουσιών των ανταλλαξιμων θεωρήθηκε από σημαντικό αριθμό προσφύγων καίριο πλήγμα στα οικονομικά του συμφέροντα. Το 1929, όταν άρχισαν να κυκλοφορούν φήμες για τις επικείμενες εξελίξεις, ο προσφυγικός κόσμος χωρίστηκε σε δύο ομάδες. Η μία ομάδα συντάχθηκε με τις επιλογές του Βενιζέλου και η άλλη συσπειρώθηκε γύρω από την προσφυγική οργάνωση ΠΟΑΔΑ, που κήρυξε ανοιχτό πόλεμο εναντίον του Βενιζέλου κατηγορώντας τον για προδοσία των προσφυγικών συμφερόντων. Καθώς οι γερουσιαστικές εκλογές θα διεξάγονταν τον Απρίλιο, η ΠΟΑΔΑ απείλησε με αποχή, γεγονός που αν πραγματοποιούνταν θα ήταν σημαντικό πλήγμα για το Βενιζέλο, μια και θα σήμαινε την απώλεια του ισχυρότερου πολιτικού του ερείσματος. Τα περισσότερα προσφυγικά σωματεία τελικά επέλεξαν να στηρίξουν το Βενιζέλο θεωρώντας την πολιτική του ως τη μόνη εφικτή.³⁷ Τα αποτελέσματα των γερουσιαστικών εκλογών του Απριλίου έδωσαν 55% στην παράταξη των Φιλελευθέρων και απέδειξαν ότι, παρά τη σκληρή πολεμική της ΠΟΑΔΑ, οι πρόσφυγες δεν εγκατέλειψαν το Βενιζέλο. Ένα χρόνο αργότερα, τον Ιούνιο του 1930, η κυβέρνηση Βενιζέλου έφερε στο κοινοβούλιο για κύρωση το οικονομικό σύμφωνο μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας, λίγους μήνες πριν από την επίσκεψη του Έλληνα πρωθυπουργού στην Άγκυρα. Η ψήφιση του συμφώνου έθεσε για δεύτερη φορά σε δοκιμασία τις σχέσεις του βενιζελισμού και των προσφύγων. Αυτή τη φορά η κρίση αφορούσε τη στάση των προσφύγων βουλευτών, οι περισσότεροι από τους οποίους ήσαν σαφώς δυσαρεστημένοι από το συμνηφισμό της ανταλλαξιμης περιουσίας.³⁸ Μέσα σε αυτό το κλίμα διατυπώθηκαν σκέψεις για ίδρυση προσφυγικής ομάδας στο κοινοβούλιο, η οποία θα αποστασιοποιούνταν από τη βενιζελική πολιτική. Στο τέλος, η συζήτηση στη Βουλή και κυρίως το παρασκήνιο που προηγήθηκε απέδειξαν ότι παρά τη δυσαρέσκειά τους οι πρόσφυγες βουλευτές δεν είχαν τη διάθεση να αποσκιρτήσουν από την παράταξη του βενιζελισμού. Μονάχα ο Τσιγδέμογλου, ο πρόεδρος της ΠΟΑΔΑ, εναντιώθηκε στις βενιζελικές επιλογές βρίσκοντας απέναντί του το σύνολο σχεδόν των προσφύγων βουλευτών. Η αρραγή ενότητα των βουλευτών του Κόμματος των Φιλελευθέρων και ιδίως των προσφύγων επιβεβαιώθηκε για μία ακόμα φορά. Παρ' όλα αυτά, η θριαμβευτική έγκριση που πήρε από τους πρόσφυγες βουλευτές ο Βενιζέλος δεν μπορούσε σε καμία περίπτωση να καλύψει τη δυσαρέσκεια που είχε πια φωλιάσει για τα καλά στον προσφυγικό κόσμο. Όσο και αν ο Βενιζέλος προσπάθησε να περάσει στους πρόσφυγες την άποψη ότι η απώλεια της πλήρους αποζημίωσής τους ισοσταθμιζόταν από τη δέσμευσή του για «πλήρη αποκατάσταση»,³⁹ η απογοήτευση των προσφύγων ήταν εμφανής και φάνηκε καθαρά στις εκλογές του 1932, όταν το κόμμα των Φιλελευθέρων κατέγραψε σημαντικότερη απώλεια ψήφων, ιδίως στους συνοικισμούς. Το σβήσιμο των ελπίδων για επιστροφή στην πατρίδα και οι οικονομικές συνέπειες του συμνηφισμού των περιουσιών έφεραν για πρώτη φορά την ουσιαστική ρήξη ανάμεσα στους πρόσφυγες και το Βενιζέλο. Η εξέλιξη αυτή θα αποτυπωνόταν στις πολιτικές εξελίξεις των επόμενων χρόνων.

8. Πρόσφυγες και Αριστερά

8.1. Η ατελέσφορη προσέγγιση

Η αποδοχή του μηνύματος του ΚΚΕ από τους πρόσφυγες δεν υπήρξε αυτονόητη. Παρά τη διαδεδομένη άποψη που θέλει τις εξαθλιωμένες προσφυγικές ομάδες ιδανική πρώτη ύλη για τη μετάδοση της επαναστατικής φλόγας στην ελληνική κοινωνία,⁴⁰ το φαινόμενο της επιρροής του ΚΚΕ στους προσφυγικούς πληθυσμούς και ο βαθμός στον οποίο αυτή υπήρξε έχουν τη δική τους ιστορικότητα. Οι δύο παράλληλες διαδικασίες που διαμόρφωσαν την ανταπόκριση των προσφύγων στο επαναστατικό κάλεσμα του ΚΚΕ ήταν οι εξελίξεις στο εσωτερικό του κόμματος και οι ζυμώσεις που πραγματοποιήθηκαν την ίδια περίοδο μέσα στο ίδιο το προσφυγικό στοιχείο.

8.2. Το μακεδονικό ζήτημα και οι επιπτώσεις του

Το κόμμα ιδρύθηκε με την ονομασία ΣΕΚΕ (Σοσιαλιστικό Εργατικό Κόμμα Ελλάδας) το 1918, εποχή που το κυρίαρχο ζήτημα στην ελληνική πραγματικότητα ήταν η μικρασιατική εκστρατεία. Καθ' όλη τη διάρκεια της εκστρατείας το ΣΕΚΕ τήρησε κριτική στάση σχετικά με την παρουσία του ελληνικού στρατού στη Μικρά Ασία με αποτέλεσμα να έρθει σε αντίθεση με τις αλυτρωτικές προσδοκίες που έτρεφε το ελληνορθόδοξο στοιχείο της περιοχής. Λίγα χρόνια αργότερα, όταν οι Μικρασιάτες «αδελφοί» έγιναν πρόσφυγες, τα γεγονότα ήταν πρόσφατα, η μνήμη ισχυρή και η συναισθηματική φόρτιση

Πολιτική Συμπεριφορά των Προσφύγων στην Ελλάδα κατά το Μεσοπόλεμο

ακόμα έντονη. Όπως είδαμε, ο Βενιζέλος που θεωρούνταν ο πρωτεργάτης της ελληνικής αλτρωτικής πολιτικής καρπώθηκε τη λατρεία των προσφύγων, ενώ η Αριστερά εισέπραξε τη δυσπιστία τους. Ωστόσο, η απόφαση του ΚΚΕ πάνω στο λεγόμενο «μακεδονικό ζήτημα» υπήρξε ίσως ο πιο αποφασιστικός παράγοντας για τη διαμόρφωση των σχέσεών του με τους πρόσφυγες τη δεκαετία του '20. Δημοσιοποιήθηκε στις αρχές του 1925 και ουσιαστικά συνοψιζόταν στη θέση ότι μονάχα η δημιουργία αυτόνομης Μακεδονίας και Θράκης και η ένωσή τους με τις υπόλοιπες βαλκανικές χώρες σε μια ομοσπονδιακή δημοκρατία σοσιαλιστικού τύπου θα αποκαθιστούσε για πάντα την ειρήνη μεταξύ των βαλκανικών λαών.⁴¹ Η γραμμή αυτή θα έπρεπε να υλοποιηθεί με την επιστροφή των «βουλγαρομακεδόνων προσφύγων» στη Μακεδονία και τη Θράκη και την ταυτόχρονη στήριξη του δικαιώματος της οριστικής εγκατάστασης των Ελλήνων προσφύγων σε αυτές τις περιοχές. Το κόστος της θέσης αυτής ήταν μάλλον εκ των προτέρων γνωστό τόσο στους ιθύνοντες του κόμματος όσο και στα στελέχη της Διεθνούς. Στελέχη του κόμματος εξέφραζαν την ανησυχία τους όταν υποστήριζαν ότι το σύνθημα της ανεξαρτησίας της Μακεδονίας θα οδηγούσε σε αδιέξοδο: «Σύμφωνα με το σύνθημά μας ο προσφυγικός αυτός πληθυσμός δεν είχε καμία θέση στη Μακεδονία [...]. Πώς θα μπορούσαμε να ρίξουμε σύνθημα με το οποίο οι προσφυγικές αυτές μάζες διώχνονται από τον τόπο της εγκαταστάσεώς των;».⁴² Τελικά η πολιτική αυτή υποστηρίχθηκε από το ΚΚΕ, παρότι ήταν σαφές ότι θα αντιμετωπιζόταν εχθρικά από την πλειονότητα του προσφυγικού κόσμου. Η επισήμανση του Χαϊτά, ενός από τα ηγετικά στελέχη του ΣΕΚΕ, ότι «και όλοι οι πρόσφυγες να στραφούν εναντίον μας, αυτός δεν είναι λόγος να ανακόψουμε τη λενινιστική μας τακτική»,⁴³ μάλλον δηλώνει το προδιαγεγραμμένο της δυσαρέσκειας που επρόκειτο να δημιουργήσει η θέση αυτή στις τάξεις των προσφύγων. Το Φεβρουάριο του 1925, όταν το κόμμα έδωσε στη δημοσιότητα την «Απόφαση πάνω στο εθνικό», το κάλεσμα για «καταπολέμηση με τον πιο αμείλικτο τρόπο της αποικιστικής πολιτικής της ελληνικής μπουρζουζίας στην Μακεδονία και τη Θράκη»⁴⁴ δεν ήχησε με τον πιο ευχάριστο τρόπο στα αυτιά των προσφύγων, που την ίδια στιγμή γεύονταν τα αγαθά της αγροτικής μεταρρύθμισης που προωθούσαν οι βενιζελικές κυβερνήσεις. Κάτω από αυτές τις συνθήκες το κόμμα κράτησε απέναντι στους πρόσφυγες μια πολιτική, που αν δεν ήταν αντιφατική, τουλάχιστο έτσι την αντιλαμβάνονταν η πλειονότητα των προσφύγων. Τη στιγμή που έριχνε στο πολιτικό παιχνίδι το σύνθημα για «ενιαίο μέτωπο εργατών, αγροτών και προσφύγων»⁴⁵ υιοθετούσε ως επίσημη γραμμή του μια πολιτική η εφαρμογή της οποίας πολύ απλά θα σήμαινε την απομάκρυνση των προσφύγων από τις βόρειες επαρχίες του κράτους, δηλαδή μια νέα προσφυγιά. Και ενώ στις αποφάσεις του κόμματος οι πρόσφυγες παρουσιάζονταν ως τα θύματα μιας πολιτικής που επιβλήθηκε και στα δύο μέρη του διπολισμού από «τα συμφέροντα της πλουτοκρατίας», ταυτόχρονα επιδιωκόταν η ακύρωση της εγκατάστασής τους στις βόρειες επαρχίες της χώρας με το αιτιολογικό ότι αυτή συνιστούσε πολιτική βίαιου εποικισμού των περιοχών αυτών.

8.3. Η ρητορική του κόμματος

Την ίδια εποχή το ΚΚΕ επέλεγε να χρησιμοποιεί στις πολιτικές του αναλύσεις μια συγκεκριμένη οπτική αναγνωρίζοντας μονάχα κοινωνικές τάξεις και όχι ευρύτερες ομάδες ανθρώπων. Το γεγονός αυτό λειτουργούσε ανασχετικά στις σχέσεις του με τους πρόσφυγες, οι οποίοι, παρά την ανομοιογένεια που τους χαρακτήριζε, αποτελούσαν ένα σύνολο ανθρώπων που αντιμετώπιζε ορισμένα κοινά προβλήματα. Η τακτική αυτή του κόμματος ήταν πάγια την πρώτη μεσοπολεμική δεκαετία και συνέβαλε στο να μην αντιμετωπίζονται οι πρόσφυγες ως μια κοινωνική ομάδα με ιδιαίτερα προβλήματα και διεκδικήσεις, αλλά καθεμιά τάξη ξεχωριστά και ανάλογα βέβαια με την ερμηνεία που έδινε το κόμμα για τη θέση της στην ελληνική κοινωνία.⁴⁶ Έτσι, για τους πρόσφυγες αποκλειστικός εκφραστής των συμφερόντων τους υπήρξε η βενιζελική παράταξη, καθώς ήταν λογικό να νιώθουν περισσότερο ότι ανήκουν στον προσφυγικό κόσμο παρά στην εργατική ή όποια άλλη τάξη. Η αίσθηση αυτή ενισχύθηκε μάλιστα από το γεγονός ότι σε κάποιες περιπτώσεις οι θέσεις που εξέφραζε το ΚΚΕ προωθούσαν τα συμφέροντα των γηγενών και στα μάτια των προσφύγων ήταν ταυτισμένες με αυτές της αντιβενιζελικής παράταξης.⁴⁷ Χαρακτηριστική περίπτωση αποτελεί η απόδοση ευθυνών από το ΚΚΕ για την εκλογική του ήττα το Δεκέμβριο του 1923 στους πρόσφυγες, στις γυναίκες τους και στα παιδιά τους, στους χαφιέδες και στους αργόμισθους, μια θέση που έφερνε το κόμμα πολύ κοντά στα όσα υποστήριζε η αντιπροσφυγική ρητορική του Λαϊκού Κόμματος.⁴⁸ Η ψυχολογία των προσφύγων εξάλλου συντελούσε στην ενσωμάτωσή τους στην ιδεολογία του βενιζελισμού και την απομάκρυνσή τους από την Αριστερά. Ο διεθνισμός του κομμουνιστικού κόμματος δεν μπορούσε να γίνει εύκολα αποδεκτός από ανθρώπους που τα προηγούμενα χρόνια είχαν ενστερνιστεί στην πλειονότητά τους τα συνθήματα και τα ιδεώδη μιας εθνικής αλτρωτικής πολιτικής.⁴⁹ Εξάλλου, οι περισσότεροι πρόσφυγες δεν είδαν για πολλά χρόνια τις αρχικές δυσκολίες της εγκατάστασης σαν έναν μόνιμο κοινωνικό και οικονομικό «υποβιβασμό». Το γεγονός ότι εργάζονταν σε άθλιες και πρωτόγονες για αυτούς

Πολιτική Συμπεριφορά των Προσφύγων στην Ελλάδα κατά το Μεσοπόλεμο

συνθήκες, πολλοί από αυτούς ως εργάτες σε βιομηχανικές μονάδες, δε θεωρήθηκε τεκμήριο της ένταξής τους στην εργατική τάξη. Η ρητορική του κομμουνιστικού κόμματος τη δεκαετία του '20 ήταν προσηλωμένη με θρησκευτική ευλάβεια στη διάκριση των τάξεων και αρνούσαν να βάλει στο πολιτικό παιχνίδι αιτήματα ευρύτερων ομάδων πέρα από αυτά της «εργατικής τάξης». Έτσι, σημαντικό τμήμα των προσφύγων απομακρύνθηκε από τις αγκάλες του, καθώς σε καμία περίπτωση δε θέλησε να αποποιηθεί την αστική του προέλευση και δεν έπαψε να προσβλέπει στην κοινωνική και οικονομική του αποκατάσταση.⁵⁰

8.4. Η σταδιακή προσέγγιση προσφύγων και ΚΚΕ

Μονάχα προς τα τέλη της δεκαετίας του '20 η κατάσταση άρχισε να αλλάζει και να γίνεται αντιληπτή ευρύτερη αποδοχή του πολιτικού λόγου της Αριστεράς από τον προσφυγικό κόσμο. Το 1928 ο Ελευθέριος Βενιζέλος επέστρεψε στην πρωθυπουργία της χώρας ύστερα από μακρά περίοδο απουσίας του από την πολιτική σκηνή της χώρας. Η τετραετία της διακυβέρνησής του αποτέλεσε ένα διάλειμμα ηρεμίας στον ταραγμένο βίο της δεύτερης ελληνικής δημοκρατίας, ωστόσο τα αιτήματα των καιρών είχαν πλέον διαφοροποιηθεί σημαντικά σε σχέση με εκείνα που κυριαρχούσαν την προηγούμενη δεκαετία, μια εποχή φιλελεύθερου και αναμορφωτικού ενθουσιασμού. Η σύμπλευση του Βενιζέλου με συντηρητικότερα στοιχεία της ελληνικής κοινωνίας⁵¹ απογοήτευσε σημαντικά τμήματα του εκλογικού σώματος που μέχρι τότε αποτελούσαν τους πραγματικούς ή εν δυνάμει κοινωνικούς εταίρους του βενιζελισμού. Ανάμεσα σε αυτά, ένα τμήμα των προσφύγων που άρχισε να απογοιτεύεται από τις αποτυχίες της βενιζελικής διαχείρισης, κυρίως σε όσα ζητήματα τους αφορούσαν. Από τις αρχές της δεκαετίας του '30 η δυσαρέσκεια προς το βενιζελισμό ήταν έκδηλη, ενώ τόσο το Λαϊκό Κόμμα όσο και το Αγροτικό, για οργανωτικούς ή άλλους λόγους, αδυνατούσαν να εισπράξουν τη δυσαρέσκεια αυτή και να τη μετατρέψουν σε μόνιμη πολιτική υποστήριξη. Η υπογραφή του συμφώνου φιλίας ανάμεσα στην Ελλάδα και την Τουρκία το 1930 απομάκρυνε, όπως είδαμε, αρκετούς πρόσφυγες από το βενιζελικό στρατόπεδο, καθώς έσβησε οριστικά όποιες ελπίδες έτρεφαν μέχρι τότε για επιστροφή στη Μικρά Ασία και για πλήρη οικονομική αποζημίωση. Το ΚΚΕ δεν άργησε να συνειδητοποιήσει τη χρυσή ευκαιρία που του παρουσιαζόταν για αύξηση της επιρροής του και ενεργοποίησε το παλιό σύνθημά του για ενιαίο μέτωπο εργατών, αγροτών και προσφύγων. Στα κομματικά κείμενα είναι πολύ συχνές πλέον οι προτροπές για «εντατικοποίηση της δουλειάς» στους προσφυγικούς πληθυσμούς, ενώ όλο και πιο συχνά απευθύνεται στους πρόσφυγες μέσω του επίσημου οργάνου του κόμματος, του *Ριζοσπάστη*: «Ξεσήκωσαν οι μπουρζουαζικές, μοναρχοβασιλικές κυβερνήσεις ενάμισι εκατομμύριο πρόσφυγες και τους έφεραν στην Ελλάδα. Όσοι δεν εγκαταστάθηκαν στα νεκροταφεία και τους χιονισμένους κάμπους της Μακεδονίας πουλήθηκαν σαν σκλάβοι στους Χάμπρο και την Εθνική. Πρόσφυγες, μονάχα με την εργατοαγροτική κυβέρνηση θα βρείτε τη λύση των προβλημάτων σας!». ⁵² Στα μέσα της δεκαετίας του '30 η τάση για ενσωμάτωση του προσφυγικού κόσμου στην Αριστερά άρχισε να γίνεται όλο και πιο εμφανής. Ήδη από το 1931, η ηγετική ομάδα του ΚΚΕ αποτελούνταν στην πλειονότητά της από πρόσφυγες με καταγωγή από τη δυτική Μικρά Ασία και τον Πόντο. ⁵³ Η εξέλιξη αυτή μπορεί να μην αποτελεί από μόνη της ασφαλές τεκμήριο της αύξησης της κομμουνιστικής επιρροής στον προσφυγικό κόσμο, έχει ωστόσο ιδιαίτερη σημασία για τον τρόπο με τον οποίο η ανώτερη κομματική ομάδα προσλαμβάνει πια την πορεία του προσφυγικού ζητήματος. Καθώς οι αλλαγές στην ελληνική κοινωνία φαίνονταν πια παγιωμένες και η εγκατάσταση των προσφύγων ήταν μια πραγματικότητα, το ΚΚΕ θεώρησε σημαντικότερη προτεραιότητά του την αντιμετώπιση του κινδύνου της δικτατορίας. ⁵⁴ Στις αρχές της δεκαετίας του '30 το ΚΚΕ εγκατέλειψε το αίτημα για την «ανεξάρτητη Μακεδονία και Θράκη», υιοθετώντας αυτό για «την πλήρη εθνική και πολιτική ισότητα των μειονοτήτων». ⁵⁵ Ταυτόχρονα, το κόμμα άλλαξε την τακτική του και άρχισε να απευθύνεται σε ευρύτερες κοινωνικές ομάδες, κύρια στους πρόσφυγες, και όχι αποκλειστικά και μόνο σε αυστηρά οριοθετημένες κοινωνικές τάξεις. Η απόφαση του κόμματος που δημοσιεύτηκε τον Απρίλιο του 1936 για το προσφυγικό ζήτημα αποτελεί την επιτομή των παραπάνω εξελίξεων, καθώς υιοθετήθηκε σχεδόν το σύνολο των προσφυγικών αιτημάτων. Είναι χαρακτηριστικό των αλλαγών στην οπτική του ΚΚΕ πως για πρώτη φορά ο προσφυγικός κόσμος αντιμετωπιζόταν ενιαία σαν ένα αδιαφοροποίητο σύνολο πολιτών δίχως ταξικούς ή άλλους διαχωρισμούς. Στα μέσα της δεκαετίας του '30 δύο γεγονότα σφράγισαν τις παραπάνω εξελίξεις. Η καταστολή του βενιζελικού στρατιωτικού κινήματος που εκδηλώθηκε το 1935 ήταν το σημαντικότερο, καθώς υπήρξε για τη βενιζελική παράταξη μια συντριπτική ήττα, η σκιά της οποίας σκέπασε ολόκληρη την ελληνική κοινωνία. Το πολιτικό κύρος του βενιζελισμού μειώθηκε σημαντικά, η διαχείριση των πραγμάτων άλλαξε χέρια και ένας ολόκληρος κύκλος πραγμάτων έδειχνε να κλείνει. Ο θάνατος του Ελευθέριου Βενιζέλου το Μάρτιο του 1936 υπογράμμισε την παραπάνω πορεία διευρύνοντας τα αδιέξοδα, ενώ η μοναδική πολιτική δύναμη που φάνηκε ικανή να καρπωθεί οφέλη από αυτές τις εξελίξεις

Πολιτική Συμπεριφορά των Προσφύγων στην Ελλάδα κατά το Μεσοπόλεμο

ήταν το ΚΚΕ.⁵⁶

1. Αξίζει να υπογραμμίσει κανείς όχι απλώς το βενιζελισμό των προσφύγων, αλλά την καθολικότητα του φαινομένου, που άγγιζε το απόλυτο. Στην περιφέρεια της πρωτεύουσας 9 στους 10 πρόσφυγες υπερψήφισαν τη βενιζελική παράταξη στις εκλογές το 1926 και σχεδόν 10 στους 10 το Βενιζέλο το 1928 [Καράβας, Σ., «Η προσφυγική ψήφος στο πολεοδομικό συγκρότημα της Αθήνας την περίοδο του Μεσοπολέμου», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 9 (1992), σελ. 136]. Και ο Μαυρογορδάτος βασιζόμενος σε επεξεργασία των εκλογικών αποτελεσμάτων του Μεσοπολέμου συμπεραίνει ότι οι πρόσφυγες, καθώς ψήφισαν en masse, αποτέλεσαν μια πληθυσμιακή ομάδα εξαιρετικής σημασίας για τη διαμόρφωση του εκλογικού χάρτη της χώρας [Μαυρογορδάτος, G., *Stillborn Republic. Social Coalitions and Party Strategies in Greece 1922-1936* (Los Angeles 1983), σελ. 184].
2. Καηής, Π., *Πώς έχασαμεν τα πλούτη της Μικράς Ασίας και της Ανατολικής Θράκης, Σύνδεσμοι Εθνικής Σωτηρίας* (Αθήνα 1923), σελ. 8.
3. Καηής, Π., *Πώς έχασαμεν τα πλούτη της Μικράς Ασίας και της Ανατολικής Θράκης, Σύνδεσμοι Εθνικής Σωτηρίας* (Αθήνα 1923), σελ. 8.
4. Οι απόψεις σχετικά με τον αριθμό των προσφύγων είναι συγκεχυμένες. Ο Πάλλης κάνει λόγο για περίπου 100.000 πρόσφυγες (Πάλλης, Α., «Προσφυγικόν ζήτημα», στο *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια* 12, σελ. 406), ενώ ο Simpson, που δίνει αναλυτικά στοιχεία για τις μετακινήσεις πληθυσμών στην Ευρώπη το α΄ μισό του 20ού αιώνα, τους υπολογίζει γύρω στις 150.000 [Simpson, J., *The Refugee Problem: Report of a Survey* (Οξφόρδη 1939), σελ. 13-14].
5. Το Νοέμβριο του 1916 έλαβαν χώρα στην Αθήνα συγκρούσεις ανάμεσα σε αντιβενιζελικές ομάδες επιστράτων και σε αγήματα του γαλλικού στρατού που είχαν αποβιβαστεί στον Πειραιά με σκοπό την εφαρμογή συμφωνίας ανάμεσα στον Κωνσταντίνο και το Γάλλο απεσταλμένο Paul Benazet. Η συμφωνία αυτή προέβλεπε την παράδοση στις γαλλικές δυνάμεις μέρους του υλικού που ανήκε στον ελληνικό στρατό, ως αντιστάθμισμα για την παράδοση της Καβάλας στις Κεντρικές Δυνάμεις και μέσα στο πλαίσιο που όριζε η ελληνική ουδετερότητα στον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο. Τις συγκρούσεις αυτές, που είχαν ως αποτέλεσμα την απώλεια περίπου 200 ανδρών για τις γαλλικές δυνάμεις, ακολούθησαν εξαιρετικά βίαιες επιθέσεις εναντίον του βενιζελικού στοιχείου στην Αθήνα (δολοφονίες, λεηλασίες περιουσιών, προπηλακισμοί και εξορίες) μέσα σε κλίμα έντονου φανατισμού. Για μια περιεκτική παρουσίαση των γεγονότων του διχασμού βλ. Γιανουλόπουλος, Γ., *Η ευγενής μας τύφλωση. Εξωτερική πολιτική και «Εθνικά θέματα» από την ήττα του 1897 έως τη μικρασιατική καταστροφή* (Αθήνα 1999), σελ. 240-248. Λεπτομερέστατη παρουσίαση των γεγονότων του διχασμού και της κρίσης του Νοεμβρίου του 1916 μπορεί να βρει ο αναγνώστης στο Βεντήρης, Γ., *Η Ελλάς του 1910-1920. Ιστορική μελέτη 2* (Αθήνα 1970), σελ. 248-281.
6. Υπουργείον Περιθάλψεως, *Η περίθαλψις των προσφύγων 1917 - 1920* (Αθήνα 1920), σελ. 8.
7. Βεντήρης, Γ., *Η Ελλάς του 1910-1920. Ιστορική μελέτη 2* (Αθήνα 1970), σελ. 277.
8. Υπουργείον Περιθάλψεως, *Η περίθαλψις των προσφύγων 1917-1920* (Αθήνα 1920), σελ. 8.
9. Μαυρογορδάτος, Γ., *Μελέτες και κείμενα για την περίοδο 1909-1940* (Αθήνα 1982), σελ. 26.
10. Ενδεικτικά τα όσα έγραφε για τις εκλογές του Νοεμβρίου του 1920 η *Παμπροσφυγική* την 1η Νοεμβρίου 1925: «Και αι συνέπειαι ήρξαντο. [...] Οποίος απέραντος τραγικός σωρός εθνικών ερειπίων ως αποτέλεσμα της μήφρου μιας ημέρας».
11. Για το περιεχόμενο που δίνει ο Max Weber στον όρο «χαρισματική φυσιογνωμία», βλ. Μαυρογορδάτος, Γ., «Οι διαστάσεις του κομματικού φαινομένου στην Ελλάδα: παραδείγματα από το μεσοπόλεμο», στο Κοντογιώργης Γ. (επιμ.), *Κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα* (Αθήνα 1977), σελ. 156.
12. Σύμφωνα με όσα υποστήριξε πρόσφυγας ιερέας σε συνομιλία του με τον Πεντζόπουλο το 1957 «ο Θεός έστειλε το Βενιζέλο για να ενώσει όλους τους Έλληνες» [Pentzopoulos, D., *The Balkan Exchange of Minorities and its Impact upon Greece* (Αθήνα 1962), σελ. 177].
13. Ρήγος, Α., *Τα κρίσιμα χρόνια 1922-1935 Α'* (Αθήνα 1995), σελ. 126.
14. Ρήγος, Α., *Τα κρίσιμα χρόνια 1922-1935 Α'* (Αθήνα 1995), σελ. 126.
15. Ο Δαφνής αποδέχεται την παραπάνω θέση τονίζοντας ότι η εκτέλεση των έξι ήταν αποτέλεσμα της πίεσης που είχαν ασκήσει οι πρόσφυγες για τιμωρία των υπευθύνων της ήττας. Την εκτέλεση των έξι την αποδίδει στον πανικό που κατέλαβε την ελληνική κοινωνία για τις ταραχές που θα μπορούσαν να προκαλέσουν οι πρόσφυγες εξαιτίας της άθλιας ψυχολογικής τους κατάστασης. Με άλλα λόγια η εκτέλεση των έξι θεωρήθηκε

Πολιτική Συμπεριφορά των Προσφύγων στην Ελλάδα κατά το Μεσοπόλεμο

απαραίτητο μέτρο για τον κατευνασμό της οργής τους [Δαφνής, Γ., *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων 1923-1940* 1 (Αθήνα 1955), σελ. 16].

16. Δημοσιεύεται στο Ρήγος, Α., *Η Β' Ελληνική Δημοκρατία 1924-1935. Κοινωνικές διαστάσεις της πολιτικής σκηνής* (Αθήνα 1988), σελ. 228-229.
17. Εφημερίδα *Ελληνικόν Μέλλον*, 13 Φεβρουαρίου 1936. Ευχαριστώ θερμά το Γιώργο Χαρονίτη για την επισήμανση του υλικού.
18. Όπως αποδεικνύει ο Μανρογορδάτος, αυτή η αίσθηση δεν ήταν αβάσιμη. Δίχως την ψήφο των προσφύγων οι αντιβενιζελικοί θα ήταν κυρίαρχοι του πολιτικού παιχνιδιού ήδη από το 1926. Mavrogordatos G., *Stillborn Republic. Social Coalitions and Party Strategies in Greece 1922-1936* (Los Angeles 1983), σελ. 185.
19. Λογοπαίγνιο που προερχόταν από τη λέξη «οχλοκρατία» και την κατάληξη «-όγλου», την οποία έφεραν πολλά επώνυμα προσφύγων.
20. Ποίοι οι υπεύθυνοι διά την Μικρασιατική Καταστροφήν. Τα απότερα αίτια των σημερινών μας οικονομικών δυσχερειών. Τρεις ιστορικά αγορεύσεις του Πρωθυπουργού κ. Ε. Κ. Βενιζέλου (Αθήνα 1932), σελ. 54.
21. Mavrogordatos, G., *Stillborn Republic. Social Coalitions and Party Strategies in Greece 1922-1936* (Los Angeles 1983), σελ. 208.
22. Kontogiorgi, E., *The Rural Settlement of Greek Refugees in Macedonia: 1923-1930*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή (Οξφόρδη 1996), σελ. 156.
23. Ρήγος, Α., *Τα κρίσιμα χρόνια 1922-1935 Α'* (Αθήνα 1995), σελ. 174.
24. Εφημερίδα *Παμπροσφυγική*, 19 Νοεμβρίου 1925.
25. Εφημερίδα *Παμπροσφυγική*, 23 Νοεμβρίου 1925.
26. Στη δημόσια συζήτηση που ακολούθησε την ακύρωση της εκλογής του Πατρικίου, οι πρόσφυγες κατηγορήθηκαν από βουλευτή προσκείμενο στον Πάγκαλο για «κομμουνιστική τάση» εξαιτίας της σύμπλευσης με την Αριστερά, ενώ αντιβενιζελικοί παράγοντες απαίτησαν ξανά την εξαίρεση των προσφύγων από τους εκλογικούς καταλόγους.
27. Από το λόγο του Αναστάσιου Αναστασιάδη, προέδρου του Κόμματος Αποκαταστάσεως Προσφύγων. Δημοσιεύτηκε σε συνέχειες στις 22 και τις 23 Δεκεμβρίου 1925 στην εφημερίδα *Παμπροσφυγική*.
28. Εφημερίδα *Παμπροσφυγική*, 22 Δεκεμβρίου 1925.
29. Έγραφε ο Αναστάσιος Αναστασιάδης, πρόεδρος του Κόμματος Αποκαταστάσεως Προσφύγων στην «Παμπροσφυγική»: «Το Κόμμα ημών εσκέφθη ότι η ατελεύτητος διαίρεσις και η εχθρότης, ην οι επιτήδειοι υπέθαλπον, θ' απέβαιναν οδυνηρώς ολεθρία δι' άπασαν την Ελλάδα, ιδίως όμως καταστρεπτική διά τους πρόσφυγας, ότι εις τον προσφυγικόν κόσμον επ' ουδενί λόγω επιτρέπεται, ουδέ συνέφερε να είναι φίλος της μίας μερίδος, διά να αφυπνίζει το μίσος και την δυσπιστίαν εις την άλλην. [...] Εδημιουργήσαμεν Κόμμα δια να χειραφετηθώμεν, διότι άλλως αν οι πρόσφυγες εξηκολούθουν ακόμη να υφίστανται ως παραφυάδες και σκοληκοειδείς αποφύσεις ένθεν και εκείθεν, ανά τα διάφορα πολιτικά κόμματα, το αποτέλεσμα της καλής προθέσεως ημών και του αμεσωτέρου ημών προς τα προσφυγικά ζητήματα ενδιαφέροντος θα ήτο εντελώς αρνητικόν και η ψήφος ημών θα εχρησιμοποιείτο προς όφελος άλλων, επί βλάβη των συμφερόντων μας» (Εφημερίδα *Παμπροσφυγική*, 23 Δεκεμβρίου 1925).
30. «Συμφέρει η διάκρισις Γηγενών και Προσφύγων; Δεν είναι ύψιστο εθνικό συμφέρον να εκλίπη πάσα διαφορά και να επέλθη πλήρης συγχώνευσις και αφομοίωσις;» έγραφε με αφορμή την ίδρυση του κόμματος Σοφούλη η *Παμπροσφυγική* στις 14 Οκτωβρίου 1926.
31. «Εάν δε οι πυρήνες [σημ. του Ριζοσπαστικού Κόμματος] είναι καθαρώς προσφυγικοί δεν θα είναι και αποκλειστικός προσφυγικόν το κόμμα τούτο. Εις τα στελέχη του θα συμπεριλήφθούν γηγενείς και πρόσφυγες» (Εφημερίδα *Παμπροσφυγική*, 1 Μαΐου 1926).
32. Αν και κάθε κόμμα εμφανιζόταν με διαφορετικές προγραμματικές αρχές, κοινή τους επιδίωξη ήταν η ίδρυση γεωργικής τράπεζας, η περαιτέρω ανάπτυξη του συνεταιριστικού κινήματος, η στήριξη των αγροτών, η προστασία της γεωργικής παραγωγής και πάνω απ' όλα η άμεση απαλλοτρίωση και απόδοση στους πρόσφυγες όλων των κτημάτων που ήταν αναγκαία για την αποκατάστασή τους (Εφημερίδα *Παμπροσφυγική*, 12 Ιουνίου 1926).
33. Ο Πεντζόπουλος αναφέρει την Καλλιθέα, τη Δράμα, την Καβάλα, τα Γιαννιτσά και τις Σέρρες. Τα συμπεράσματά του σχετικά με την αδυναμία

Πολιτική Συμπεριφορά των Προσφύγων στην Ελλάδα κατά το Μεσοπόλεμο

επίτευξης καθαρής πλειοψηφίας από τον προσφυγικό κόσμο τα βασίζει στη μελέτη της εγκατάστασης με βάση όχι τη γεωγραφία, αλλά τις εκλογικές περιφέρειες [Pentzopoulos, D., *The Balkan Exchange of Minorities and its Impact upon Greece* (Αθήνα 1962), σελ. 188].

34. Η θέση αυτή πάντως είναι αποδεκτή και από αρκετούς μελετητές της περιόδου. Ο Άλκης Ρήγος, για παράδειγμα, χαρακτηρίζει ως «εκλογικά τερτίπια» τον εκλογικό νόμο που καθιέρωσαν οι βενιζελικοί, όπως επίσης και «κομμένο και ραμμένο στα μέτρα τους» [Ρήγος, Α., *Τα κρίσιμα χρόνια 1922- 1935 Α'* (Αθήνα 1995), σελ. 108].
35. Ακόμα και κόμματα προσφυγικά, όπως το Κόμμα Ανεξαρτήτων και Προσφύγων του Δάνου, επέλεξαν να μην κατέβουν στις εκλογές της 7ης Νοεμβρίου, καθώς οι αντίπαλοί τους είχαν θέσει ζήτημα καθεστωτικό (Εφημερίδα *Ελεύθερος Λόγος*, 4 Νοεμβρίου 1926 και *Παμπροσφυγική*, 15 Νοεμβρίου 1926).
36. Αναστασιάδου, Ι., *Ο Βενιζέλος και το ελληνοτουρκικό σύμφωνο φιλίας του 1930* (Αθήνα 1982), σελ. 30.
37. «Γνωρίζομεν κάλλιστα ότι εάν αρνείται προς το παρόν να μας αποζημίωση όπως ημείς θέλομεν, δεν το κάνη από μίσος ή από κακίαν, αλλά από αδυναμίαν, διότι τώρα που ήλθε προσπαθεί να περισώσει και με αυτά να μας αποκαταστήση ό,τι του άφησαν οι εκάστοτε επιτήδειοι των εκάστοτε Κυβερνήσεων κατά τον χρόνον της απουσίας του. Μη θελήσετε ούτε καν να ακούσετε το διάγγελμα της δήθεν ανωτάτης επιτροπής, η οποία αποτελείται από εκμεταλλευτάς των προσφύγων» έγραφε στον Απρίλιο του 1929 η εφημερίδα *Ελεύθερον Βήμα* [Αναστασιάδου Ι., *Ο Βενιζέλος και το ελληνοτουρκικό σύμφωνο φιλίας του 1930* (Αθήνα 1982), σελ. 23].
38. Ο Βενιζέλος κατηγορήσε για επικίνδυνη δημαγωγία όσους πρόσφυγες εναντιώθηκαν στην πολιτική του. Σύμφωνα με την ερμηνεία που έδινε στη συνθήκη της ανταλλαγής, το ελληνικό δημόσιο είχε απλώς την υποχρέωση να αποδώσει στους πρόσφυγες το σύνολο της ανταλλάξιμης περιουσίας που είχαν εγκαταλείψει στη χώρα οι μουσουλμάνοι και όχι κάτι περισσότερο [βλ. Αρτεμιάδης, Β., *Τα ιστορικά ερείσματα των ανταλλαξίμων. Έχει δίκιο ο κ. Βενιζέλος;* (Αθήνα 1930), σελ. 31-32].
39. Είκοσι χρόνια αργότερα, γύρω στο 1957, ο Μιχάλης Κύρκος αποτιμώντας την πολιτική φιλίας του Βενιζέλου σε σχέση με τους πρόσφυγες τόνιζε ότι η δέσμευση του Βενιζέλου για πλήρη αποκατάσταση όλων των προσφύγων τελικά δεν εκπληρώθηκε (ΑΣΚΙ, *Αρχείο Μιχάλη Κύρκου*, κουτί 2, χειρόγραφο).
40. Ο Πεντζόπουλος χαρακτηριστικά θεωρεί ότι η δυσανεμία και η δυστυχία αποτελούν τους δύο σημαντικούς παράγοντες που οδήγησαν τους πρόσφυγες στο να βλέπουν θετικά τα επαναστατικά κηρύγματα της Αριστεράς [Pentzopoulos, D., *The Balkan Exchange of Minorities and its Impact upon Greece* (Αθήνα 1962), σελ. 191].
41. Παπαπαναγιώτου, Α., *Το Μακεδονικό ζήτημα και το Βαλκανικό Κομμουνιστικό κίνημα 1918-1939* (Αθήνα 1992), σελ. 47.
42. Παπαπαναγιώτου, Α., *Το Μακεδονικό ζήτημα και το Βαλκανικό Κομμουνιστικό κίνημα 1918-1939* (Αθήνα 1992), σελ. 76.
43. Παπαπαναγιώτου, Α., *Το Μακεδονικό ζήτημα και το Βαλκανικό Κομμουνιστικό κίνημα 1918-1939* (Αθήνα 1992), σελ. 77.
44. Επίσημα Κείμενα ΚΚΕ 1, «Απόφαση πάνω στο εθνικό», σελ. 517.
45. Επίσημα Κείμενα ΚΚΕ 1, «Μανιφέστο προς τον εργαζόμενο λαό», σελ. 528.
46. Είναι ενδεικτικά όσα δημοσίευε το καλοκαίρι του 1925 η *Κομμουνιστική Επιθεώρηση* σε σχέση με το προσφυγικό ζήτημα: «Η μεταξύ των διαφόρων κοινωνικών στρωμάτων του προσφυγικού πληθυσμού πάλη... επιβάλλει στο Κόμμα μας να καθορίση τη θέση του απέναντι του προσφυγικού ζητήματος, όχι ως συνόλου, αλλά ξεχωριστά απέναντι μιας εκάστης των κοινωνικών κατηγοριών στις οποίες υπάγονται οι πρόσφυγες. Μεταξύ του προσφυγικού πληθυσμού υπάρχει σήμερα μια βαθειά αντίθεση συμφερόντων που δεν επιτρέπει στο Κόμμα μας να το αγνοήση» (Επίσημα Κείμενα ΚΚΕ 2, σελ. 76-77).
47. Mavrogordatos, G., *Stillborn Republic. Social Coalitions and Party Strategies in Greece 1922-1936* (Los Angeles 1983), σελ. 218.
48. Κριτική αυτής της θέσης κάνει ο Νεφελούδης, Π., *Στις πηγές της κακοδαιμονίας. Τα βαθύτερα αίτια της διάσπασης του ΚΚΕ 1918-1968* (Αθήνα 1974), σελ. 39. Για το πλήρες κείμενο της προκήρυξης, βλ. Επίσημα Κείμενα ΚΚΕ, *Το ΚΚΕ και τα αποτελέσματα των εκλογών: προκήρυξις προς τον εργαζόμενον λαόν της Ελλάδος* 1, σελ. 382.
49. Pentzopoulos, D., *The Balkan Exchange of Minorities and its Impact upon Greece* (Athens 1962), σελ. 190.

Πολιτική Συμπεριφορά των Προσφύγων στην Ελλάδα κατά το Μεσοπόλεμο

50. Τσουκαλάς, Κ., *Η ελληνική τραγωδία* (Αθήνα 1974), σελ. 29.
51. Η σύμπλευση αυτή εκφράστηκε με την ψήφιση το 1929 του περίφημου «Ιδιώνυμου» ή Νόμου για την προστασία του κοινωνικού καθεστώτος.
52. *Ριζοσπάστης*, 16 Δεκεμβρίου 1927.
53. Ελεφάντης, Α., *Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης. ΚΚΕ και αστισμός το μεσοπόλεμο* (Αθήνα 1979), σελ. 368.
54. Είναι χαρακτηριστικό ότι από το 1934 το ΚΚΕ ξεκίνησε μια προσπάθεια συνεργασίας με άλλες πολιτικές δυνάμεις της χώρας. Τη χρονιά αυτή προχώρησε στη σύναψη συμφώνου κοινής δράσης ενάντια στη «στρατιωτικοφασιστική δικτατορία» και το 1936 στη συγκρότηση «λαϊκού μετώπου». Βλ. Ελεφάντης, Α., *Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης. ΚΚΕ και αστισμός το μεσοπόλεμο* (Αθήνα 1979), σελ. 252-254.
55. Mavrogordatos, G., *Stillborn Republic. Social Coalitions and Party Strategies in Greece 1922-1936* (Los Angeles 1983), σελ. 222.
56. Ο Δαφνής υποστηρίζει το 1963 ότι ο θάνατος του Βενιζέλου αποτελεί σημαντική καμπή στη σχέση των προσφύγων με το βενιζελισμό και την Αριστερά, καθώς σηματοδοτεί τη μετατόπισή τους στα αριστερά του πολιτικού συστήματος. Επιχειρεί μάλιστα να συγκρίνει τα εκλογικά αποτελέσματα του 1936 με αυτά του 1958 σε τέσσερις προσφυγικές συννοικίες θέλοντας να αποδείξει με τον τρόπο αυτό την τεράστια αλλαγή που είχε επέλθει στην εκλογική συμπεριφορά των προσφύγων μετά το θάνατο του Ελευθέριου Βενιζέλου το 1936 [Δαφνής, Γ., *Τα ελληνικά πολιτικά κόμματα 1821-1961* (Αθήνα 1963), σελ. 145-146]. Περισσότερο τεκμηριωμένη είναι η υπόθεση του Σπύρου Καράβα, ότι δηλαδή γύρω στο 1936 πρέπει να αρχίζει η διαμόρφωση του «αντιδεξιού μπλοκ» στην Ελλάδα, βασικό συστατικό του οποίου αποτελούν οι πρόσφυγες, όπως προκύπτει από την ψήφο τους [Καράβας, Σ., «Η προσφυγική ψήφος στο πολεοδομικό συγκρότημα της Αθήνας την περίοδο του Μεσοπολέμου», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 9 (1992), σελ. 150].

Bibliography :

	Mavrogordatos G. , <i>Stillborn Republic. Social Coalitions and Party Strategies in Greece 1922–1936</i> , Los Angeles 1983
	Pentzopoulos D. , <i>The Balkan Exchange of Minorities and its Impact upon Greece</i> , Athens 1962
	<i>Η περιθάλπις των προσφύγων 1917–1920</i> , Αθήνα 1920
	Καράβας Σ. , "Η προσφυγική ψήφος στο πολεοδομικό συγκρότημα της Αθήνας την περίοδο του Μεσοπολέμου", <i>Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών</i> , 9, 1992, 135-156
	Μαυρογορδάτος Γ. , "Οι διαστάσεις του κομματικού φαινομένου στην Ελλάδα: παραδείγματα από το μεσοπόλεμο", Κοντογιώργης, Γ. (επιμ.), <i>Κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα</i> , Αθήνα 1977, 153-174
	Πάλλης Α. , "Προσφυγικόν ζήτημα", <i>Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια</i> , τόμ 10, Αθήνα 1934, 405-410
	Ελεφάντης Άγγελος , <i>Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης. ΚΚΕ και αστισμός στο μεσοπόλεμο</i> , Θεμέλιο, Αθήνα 1976
	Ρήγος Ά. , <i>Η Β' Ελληνική Δημοκρατία 1924-1935. Κοινωνικές διαστάσεις της πολιτικής σκηνής</i> , Θεμέλιο, Αθήνα 1988
	Βεντήρης Γ. , <i>Η Ελλάς του 1910-1920</i> , τόμ. 2, Αθήνα 1931
	Γιαννουλόπουλος Γ. , <i>Η ευγενής μας τύφλωσις</i> , Αθήνα 1999

Πολιτική Συμπεριφορά των Προσφύγων στην Ελλάδα κατά το Μεσοπόλεμο

	Kontogiorgi E. , <i>The Rural Settlement of Greek Refugees in Macedonia: 1923-1930</i> , Οξφόρδη 1996
	Simpson J. , <i>The Refugee Problem. Report of a Survey</i> , Οξφόρδη 1939
	Αναστασιάδου I. , <i>Ο Βενιζέλος και το ελληνοτουρκικό σύμφωνο φιλίας του 1930</i> , Αθήνα 1982
	Αρτεμιάδης Β. , <i>Τα ιστορικά ερείσματα των ανταλλαξίμων. Έχει δίκιο ο κ. Βενιζέλος;</i> , Αθήνα 1930
	Δαφνής Γ. , <i>Τα ελληνικά πολιτικά κόμματα 1821-1961</i> , Αθήνα 1963
	Δαφνής Γ. , <i>Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων 1923-1940</i> , Αθήνα 1955
	Καψής Π. , <i>Πώς εχάσαμεν τα πλούτη της Μικράς Ασίας και της Ανατολικής Θράκης</i> , Αθήνα 1923
	Μαυρογορδάτος Γ. , <i>Μελέτες και κείμενα για την περίοδο 1909-1940</i> , Αθήνα 1982
	Νεφελούδης Π. , <i>Στις πηγές της κακοδαιμονίας. Τα βαθύτερα αίτια της διάσπασης του ΚΚΕ, 1918-1968</i> , Αθήνα 1974
	Παπαπαναγιώτου Α. , <i>Το Μακεδονικό Ζήτημα και το βαλκανικό κομμουνιστικό κίνημα 1918-1939</i> , Αθήνα 1992
	Ρήγος Α. , <i>Τα κρίσιμα χρόνια 1922-1935, τόμ. Α'</i> , Αθήνα 1995

Glossary :

	gerrymandering
--	-----------------------

Η αλλαγή των ορίων των εκλογικών περιφερειών με σκοπό την επίτευξη του επιθυμητού εκλογικού αποτελέσματος. Ο όρος προέρχεται από το όνομα του Elbridge Gerry, κυβερνήτη της Μασσαχουσέτης των ΗΠΑ κατά το διάστημα 1810-1812, ο οποίος πρόβη σε ανακατανομή των εκλογικών περιφερειών της πολιτείας του προς όφελος του Ρεπουμπλικανικού Κόμματος.

Sources

Υπουργείον Περιθάλψεως, *Η περιθαλψις των προσφύγων 1917-1920* (Αθήνα 1920).

Quotations

Δημοσίευμα της εφημερίδας *Ελληνικόν Μέλλον* με απαξιωτικές αναφορές για τους πρόσφυγες

«Παρομοία πολιορκία της πρωτεύουσας είχε γίνει και προ είκοσι ετών, τον Νοέμβριον του 1916. Ο βενιζελισμός, πάλιν τότε, είχεν επιστρατεύσει όχι άτακτα στίφη, αλλά τακτικόν στρατόν εκ μαύρων της Σενεγάλης και πάσης άλλης Ανταντικής πανσπερμίας και εξήτησεν την παράδοσιν της πόλεως. Αλλ' ο τότε μέγας Έλλην Βασιλεύς, δεν είχαν "πρώτον σύμβουλον" τον σημερινόν Βενιζελοδεμερτζήν. Είχεν άλλους συμβούλους και σύμφωνος με αυτούς, απήντησε με τα όπλα των Ελλήνων εις την αυθάδη αξίωσιν. Εν ριπή οφθαλμού, ο βενιζελισμός και οι σύμμαχοί του είχαν ριφθή εις την θάλασσαν του Φαλήρου. Σήμερον, δεν θα εχρειάζετο καν ένοπλος απάντησις εις την αυθάδη αξίωσιν. Ένα λάκτισμα εις τον Βενιζελοδεμερτζήν θα διέλυε τα στίφη των πολιορκητών. Κρίμα, ότι δεν δίδεται το λάκτισμα. Και χιλιάκις κρίμα ότι, αντί τούτου, ο Βασιλεύς καλεί σήμερον εις τα Ανάκτορα τους αντιπροσώπους των Ελλήνων και τους αντιπροσώπους των πολιορκητών, δια να ομιλήσουν περί συμβιβασμού! Ωραία εικόν πράγματι. Ωραία εικόν κατασχύνης των Ελλήνων, σπευδόντων να προσφέρουν γην και ύδωρ εις εκείνους τους οποίους, μόλις προ δεκαμήνου, είχαν μεταβάλει εις ηλεκτροκινήτους λαγούς...».

Εφημερίδα *Ελληνικόν Μέλλον*, 13 Φεβρουαρίου 1936.